

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ

Козмуляк К.А.,

*кандидат юридичних наук, асистент кафедри публічного права юридичного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0002-4989-3669
k.kozmulyak@chnu.edu.ua*

Козмуляк К.А. Правове регулювання охорони довкілля під час збройних конфліктів на прикладі України.

У статті проаналізовано вплив військових дій на стан екосистем та окремих природних ресурсів в Україні. На підставі аналізу українських та зарубіжних джерел зроблено висновок про катастрофічну шкоду довкіллю, яку завдано військовою агресією Російської Федерації. Зокрема, збитки навколишньому середовищу станом на вересень 2022 року оцінені майже у 1 трильйон гривень та щоденно продовжують зростати.

Зважаючи на те, що вплив на довкілля під час збройних конфліктів майже завжди має транскордонний характер, було проаналізовано положення міжнародних актів, які врегульовують це питання. Це Стокгольмська декларація 1972 року; Всесвітня хартія природи; Декларація Ріо-де-Жанейро 1992 року; Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище; Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосуються захисту жертв міжнародних збройних конфліктів; Конвенція про заборону розробки, виробництва, нагромадження і застосування хімічної зброї та її знищення. Встановлено, що усі названі документи закликають міжнародну спільноту вживати заходів, спрямованих на запобігання або мінімізацію руйнівного впливу на навколишнє середовище під час військових дій.

Окрему увагу автор звернула на українське законодавство. Вимога неухильно дотримуватись положень міжнародного гуманітарного права, в тому числі, в контексті охорони навколишнього природного середовища, міститься у Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України. У Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року відзначено, що вкрай необхідним є вирішення питання доступу до об'єктів військово-оборонного промислового комплексу для здійснення відповідного нагляду та контролю за дотриманням на цих об'єктах природоохоронного законодавства. Окремий блок нормативних актів присвячено правому врегулюванню порядку та методик визначення шкоди і збитків, завданих довкіллю України внаслідок збройної агресії Російської Федерації.

Незважаючи на те, що війна триває, вже спостерігається розвиток нормативних актів, спрямованих на врегулювання відбудови зруйнованих чи пошкоджених територій та об'єктів. Автором проаналізовано окремі з них, виявлено недоліки за запропоновано шляхи їх усунення.

Ключові слова: охорона довкілля, екологічна безпека, військова агресія, міжнародне гуманітарне право, охорона довкілля під час збройних конфліктів.

Kozmuliak K. Legal Regulation of Environmental Protection during Armed Conflicts on the Example of Ukraine.

The article analyzes the impact of military operations on the state of ecosystems and individual natural resources in Ukraine. Based on the analysis of Ukrainian and foreign sources, it was made a conclusion about the catastrophic damage to the environment caused by the military aggression of the Russian Federation. In particular, the environmental damage as of September 2022 is estimated at almost 1 trillion hryvnias and continues to grow daily.

Taking into account the fact that the impact on the environment during armed conflicts almost always has a transboundary nature, author analyzed the provisions of international acts that regulate this problem. These

are the Stockholm Declaration (1972); the World Charter of Nature; the Rio Declaration on Environment and Development (1992); the Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques; Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts; Convention on the prohibition of the development, production, stockpiling and use of chemical weapons and on their destruction. It was established that all the mentioned documents call on the international community to take measures for preventing or minimizing the destructive impact on the environment during military operations.

The author paid particular attention to Ukrainian legislation. The Instruction on the Procedure for Implementing the Norms of International Humanitarian Law in the Armed Forces of Ukraine requires following the provisions of international humanitarian law, including, in the context of environmental protection. In the Basic Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine for the Period Until 2030, it is noted that it is absolutely necessary to solve the issue of access to the objects of the military-defense industrial complex in order to carry out appropriate supervision and control over compliance with environmental legislation at these objects. A separate block of normative acts is devoted to the legal regulation of the procedure and methods of determining damage and losses caused to the environment of Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation.

Despite the fact that the war continues, the development of normative acts aimed at regulating the reconstruction of destroyed or damaged territories and objects is already being observed. The author analyzed some of them, identified shortcomings and proposed ways to eliminate them.

Key words: environmental protection, ecological safety, military aggression, international humanitarian law, environmental protection during armed conflicts.

Міжнародні дослідження зазначають, що війни, починаючи з Першої Світової, чимдалі більше впливають на екосистеми. Це пов'язано зі збільшенням потенціалу сучасної зброї, яка завдає більшої шкоди навколишньому середовищу [1]. Війна в Україні вплинула не лише на продовольчу безпеку, а й несе економічні та екологічні наслідки для всіх країн світу. Сьогодні вкрай важко оцінити наслідки, які принесла військова агресія Російської Федерації Україні. За словами Міністра захисту довкілля та природних ресурсів України (далі – Міндовкілля) Руслана Стрільця, *збитки довкіллю, які верифіковані на вересень 2022 року, оцінюють у майже 1 трильйон гривень* [2].

Пересування великогабаритної військової техніки та вибухівки завдає шкоди середовищам існування як усередині, так і за межами охоронюваних територій. Відповідно до супутникових даних Європейської інформаційної системи про лісові пожежі, пожежі, спричинені нападами, вже пошкодили понад 100 000 гектарів природних екосистем. Держлісагентство України вже зафіксувало у 78 разів більше пожеж, ніж за аналогічний період минулого року. За інформацією Міндовкілля, щонайменше 900 природоохоронних територій, які разом охоплюють 1,2 мільйона гектарів або 30% усіх природоохоронних територій в Україні, постраждали від обстрілів, бомбардувань, нафтового забруднення та військових маневрів. Деякі території Смарагдової мережі знаходяться під загрозою повного знищення [3].

Значного забруднення в результаті війни зазнає атмосферне повітря. За даними Президента України, з 24 лютого 2022 року РФ випустила по Україні близько 3,5 тисяч ракет [4]. Під час детонації ракет та снарядів утворюється низка хімічних сполук – чадний газ, бурий газ, діоксид азоту, формальдегід та ін., які забруднюють навколишнє середовище. Крім цього, Росія обстрілює українські нафтобази та промислові підприємства, які використовують у своїй діяльності різні хімічні речовини. Масштабні пожежі на інфраструктурних та промислових об'єктах призводять до отруєння повітря особливо небезпечними речовинами.

Очевидно, що вже зараз війна, яку Росія розв'язала в Україні, безпосередньо зачіпає і питання водної безпеки. Окупанти обстрілюють водну інфраструктуру, замінують дамби, проводять воєнні операції на території Чорного та Азовського морів. У результаті приблизно 1,4 мільйона людей у країні зараз не мають доступу до безпечної води, а ще 4,6 мільйона людей мають обмежений доступ [5].

Окреме занепокоєння викликає ядерний тероризм з боку Росії. 24 лютого 2022 року під час вторгнення російські війська захопили Чорнобильську атомну електростанцію та інші атомні об'єкти в Чорнобильській зоні відчуження та пробули там до 31 березня. Наразі у зоні відчуження триває інвентаризація та оцінка розміру завданих російською окупацією збитків. За попередніми підрахунками шкода від дій російських військ на цій території становить майже 2,5 млрд. гривень [6]. Грінпіс заявив, що виявив підвищений рівень радіації в деяких місцях, де російські війська вирили окопи в

зоні відчуження [7]. Продовжує працювати в окупації Запорізька АЕС. Присутність російських військових сил на Запорізькій АЕС заважає оператору та українській владі виконувати свої зобов'язання з ядерної та радіаційної безпеки відповідно до міжнародних конвенцій і стандартів безпеки МАГАТЕ, а також заважає МАГАТЕ виконувати свій мандат із гарантій.

Катастрофічні наслідки війни для навколишнього середовища в Україні важко переоцінити. Міндовкілля щотижнево розміщує на своєму офіційному сайті дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля, міжнародні організації також періодично публікують профільні звіти про вплив війни на окремі природні ресурси. Відтак постає питання чи існують механізми, здатні запобігти завданню екологічної шкоди, а в разі її настання – компенсувати та притягнути винних суб'єктів до відповідальності?

Ця проблематика останнім часом привертає особливу увагу українських вчених-правників. Проблеми правової охорони довкілля в зоні бойових дій та пост-конфліктних зонах ставали предметом досліджень Г. Балюк, А. Дмитрієва, А. Грубінко, О. Задорожнього, А. Кучер, М. Медведєвої, О. Шомпол та інших. Ці роботи були присвячені питанням охорони довкілля та забезпеченню екологічної безпеки внаслідок російської агресії, розпочатої у 2014 році. З лютого 2022 року, з моменту повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України потреба у вирішенні окресленої проблеми тільки посилилась. Відтак, метою цієї статті є аналіз правового регулювання охорони навколишнього природного середовища від ризиків, спричинених військовою агресією Російської Федерації в Україні.

Зважаючи на те, що вплив на навколишнє природне середовище під час військових дій майже завжди є транскордонним, вважаємо за необхідне проаналізувати міжнародні акти, які спрямовані за запобігання або, принаймні, зменшення негативного впливу військових дій на довкілля. Стокгольмська декларація 1972 року закріпила положення про те, що людина та навколишнє середовище мають бути позбавлені від використання ядерної та інших видів зброї масового знищення (принцип 26) [8]. У Всесвітній хартії природи (1982 р.) зазначається, що допоки людство не навчиться жити в мирі та не відмовиться від війни і виробництва зброї, неможливо буде зберегти довкілля. Хартія закликає утримуватися від військових дій, які завдають шкоди природі. Природа повинна бути захищена від деградації, спричиненої війною чи іншими ворожими діями [9].

Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку 1992 року проголосила, що війна неминуче чинить руйнівний вплив на процес сталого розвитку. Тому держави повинні поважати міжнародне право, що забезпечує захист навколишнього середовища під час збройних конфліктів, та мають співпрацювати, за необхідності, у справі його подальшого розвитку (принцип 24) [10].

Варто відзначити, що військові зіткнення між російськими та українськими збройними силами є міжнародним збройним конфліктом, який регулюється міжнародним гуманітарним правом. У межах договірного міжнародного гуманітарного права в сучасних умовах є низка положень міжнародних договорів, які прямо чи опосередковано спрямовані на захист навколишнього середовища під час збройних конфліктів.

Базовим міжнародно-правовим актом у сфері захисту природного середовища під час військових конфліктів є Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1976 року [11]. Конвенція забороняє державам-учасницям вдаватися до військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, які мають широкі, довгострокові або серйозні наслідки, як способи руйнування, заподіяння шкоди або заподіяння шкоди будь-якій іншій державі-учасниці. Положення названої конвенції доповнюються і деталізуються у Додатковому протоколі до Женевських конвенцій, що стосуються захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 р. [12]. Він містить норми, безпосередньо спрямовані на охорону навколишнього середовища під час збройних конфліктів. Згідно зі статтею 35 Протоколу I заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдають широкої, довгочасної і серйозної шкоди природному середовищу. Стаття 55 зазначає, що при веденні воєнних дій має бути виявлена турбота про захист природного середовища від широкої, довгочасної і серйозної шкоди. Такий захист включає заборону використання методів або засобів ведення війни, що мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдають такої шкоди природному середовищу й тим самим завдають шкоди здоров'ю або виживанню населення. Окремо наголошено на забороні заподіяння шкоди природному середовищу як репресалії.

Серед угод, які містять норми щодо охорони навколишнього середовища під час збройних конфліктів, варто також назвати Конвенцію про заборону розробки, виробництва, нагромадження і застосування хімічної зброї та її знищення (1993 р.) [13]. Відповідно до неї кожна держава-учасниця під час виконання своїх зобов'язань, приділяє першочергову увагу дотриманню режиму безпеки людей та захисту навколишнього середовища і, відповідно, здійснює співробітництво з іншими державами-учасницями у цьому напрямку.

27 травня 2016 року учасники Асамблеї ООН з навколишнього середовища прийняли резолюцію «Захист довкілля в районах, уражених збройними конфліктами» UNEP/EA.2/Res.15. За твердженнями неурядових організацій, цей документ став найбільш значущою резолюцією такого роду з 1992 року [14]. Резолюція визнала роль здорових екосистем та регульованих стійким чином ресурсів у зниженні ризику виникнення збройних конфліктів. У ній також підтверджена тверда відданість повному здійсненню Цілей у сфері сталого розвитку, перелічених у резолюції 70/1 Генеральної Асамблеї під назвою «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року» [15].

6 грудня 2017 року у Найробі Асамблея ООН з навколишнього середовища ухвалила резолюцію «Пом'якшення наслідків та обмеження забруднення довкілля у районах, вражених збройними конфліктами та тероризмом». Резолюція визначила подальші завдання Програми ООН з навколишнього середовища (далі – ЮНЕП) з направлення спеціальних термінових місій та надання допомоги країнам, які страждають від збройних конфліктів або у результаті терористичної діяльності. У документі відзначається важливість здійснення поїздок на місця особисто Виконавчим директором ЮНЕП [16].

Важливим для збереження довкілля і забезпечення екологічної безпеки під час воєнних дій є й національне законодавство України. Вимога неухильно дотримуватись положень міжнародного гуманітарного права, в тому числі, в контексті охорони навколишнього природного середовища, міститься у Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України [17]. Зокрема, встановлено, що проводячи роботу щодо підготовки воєнних дій командувач повинен оцінити ймовірні екологічні наслідки від дій своїх військ (сил) і військ противника. Командувач повинен прийняти такий варіант рішення, який забезпечить виконання поставленого завдання і створить найменшу небезпеку для осіб і об'єктів, що знаходяться під захистом міжнародного гуманітарного права.

У Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року (далі – Стратегія) [18] відзначено, що вкрай необхідним є вирішення питання доступу до об'єктів військово-оборонного промислового комплексу для здійснення відповідного нагляду та контролю за дотриманням на цих об'єктах природоохоронного законодавства, запобігання забрудненню поверхневих та ґрунтових вод нафтопродуктами, знищенню природних ландшафтів тощо з метою мінімізації наслідків діяльності на цих об'єктах, що сприятиме реформам у сфері безпеки і оборони та впровадженню стандартів НАТО. Зважаючи на те, що документ був прийнятий до повномасштабного вторгнення з боку Російської Федерації, у Стратегії мова йде про Донецьку та Луганську області. Проте, ці ж твердження можна поширити на всю територію, яка сьогодні страждає від збройної агресії. У документі звернуто увагу на те, що на захоплених територіях практично відсутня можливість для оцінки пошкоджень природних комплексів та промислових об'єктів, проведення необхідних ремонтних і відновлювальних робіт, а також здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища. З метою оцінки екологічної ситуації визнано актуальним проведення екологічного моніторингу на цих територіях із залученням міжнародних екологічних експертів.

Слід звернути увагу на те, що у березні 2022 року Кабінет Міністрів України затвердив Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації [19]. Порядок встановлює напрямки, за якими повинно здійснюватися визначення шкоди та збитків. У сфері охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки такими напрямками є: а) шкода, завдана земельним ресурсам, – напрям, що включає шкоду від пошкодження і знищення родючого шару ґрунту та шкоду, зумовлену забрудненням і засміченням земельних ресурсів; б) втрати надр – напрям, що включає втрати надр, завдані самовільним їх користуванням; в) збитки, завдані водним ресурсам, – напрям, що включає забруднення, засмічення, вичерпання та інші дії щодо водних ресурсів, які можуть погіршити умови водопостачання, завдати шкоди здоров'ю людей, спричинити зменшення рибних запасів та інших об'єктів водного промислу, погіршення умов існування диких тварин, зниження родючості ґрунтів та інші несприятливі явища внаслідок зміни фізичних і хімічних властивостей вод, зниження їх здатності до природного очищення, порушення гідрологічного і гідрогеологічного режиму вод; г) шкода, завдана атмосферному повітрю, – напрям, що

включає шкоду, завдану викидами забруднюючих речовин в атмосферне повітря; г) втрати лісового фонду – напрям, що включає втрати і пошкодження лісів і лісових ділянок, та пов'язані із ними витрати; д) збитки, завдані природно-заповідному фонду, – напрям, що включає збитки, завдані територіям та об'єктам природно-заповідного фонду, та пов'язані із ними витрати.

Порядком визначено невичерпний перелік показників, за якими оцінюється шкода та суб'єкта, відповідального за визначення шкоди за відповідним напрямком. На виконання вимог названого документу, було розроблено і затверджено низку методик: Методика визначення збитків, заподіяних внаслідок забруднення та/або засмічення вод, самовільного користування водними ресурсами (наказ Міндовкілля від 21 липня 2022 року № 252); Методика розрахунку неорганізованих викидів забруднюючих речовин або суміші таких речовин в атмосферне повітря внаслідок виникнення надзвичайних ситуацій та/або під час дії воєнного стану та визначення розмірів завданої шкоди» (наказ Міндовкілля від 13 квітня 2022 року № 175); Методика визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану (наказ Міндовкілля від 4 квітня 2022 року № 167).

Поряд із відновленням довкілля, болючим питанням є відновлення зруйнованої інфраструктури як житлової, так і промислової. В липні 2022 року до Закону України «Про засади державної регіональної політики» [20] були внесені зміни, які передбачають основні особливості відновлення територій після війни. Відновлення регіонів і територій, що постраждали внаслідок збройної агресії проти України, здійснюватиметься відповідно до розробленого і затвердженого плану відновлення та розвитку регіонів. При розробленні плану відновлення та розвитку регіонів повинен бути врахований наявний потенціал та перспективна спеціалізація територій. При цьому, законом визначено, що державна регіональна політика, серед іншого, спрямована на створення ефективної системи збереження довкілля шляхом урахування екологічної складової в документах стратегічного планування і реалізації державної регіональної політики, оцінювання та зниження техногенно-екологічного навантаження на довкілля в регіонах.

Зміни внесені й до законів, які встановлюють процедуру оцінки відповідності екологічним вимогам документів державного планування та проєктів планованої діяльності. До Закону України «Про стратегічну екологічну оцінку» [21] (далі – СЕО) внесено зміни, які передбачають, що СЕО не проводиться щодо планів відновлення та розвитку регіонів, планів відновлення та розвитку територіальних громад. Сфера дії Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» [22] (далі – ОВД) також зазнала змін. Зокрема, з кінця березня 2022 року оцінці впливу на довкілля не підлягають відновлювальні роботи з ліквідації наслідків збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану та у відбудовний період після закінчення воєнних дій. Беззаперечно, що Україна потребуватиме відбудови. Втім, на нашу думку, швидке і непродумане будівництво, інтенсивна робота промисловості може призвести до непоправної шкоди для природних екосистем. Процедури СЕО та ОВД є дієвими механізмами контролю дотримання вимог охорони навколишнього середовища та забезпечення екологічної безпеки у проєктах планованої діяльності та документах державного планування, а також участі громадськості у прийнятті екологічно значимих рішень. Беручи до уваги потребу оборони, відновлення економіки та відбудови України, вважаємо за прийнятне запровадити спрощену скорочену процедуру ОВД та СЕО для чітко визначених регіонів замість виключення окремих об'єктів з-під дії цих законів.

Слід погодитися із твердженням Г.І. Балюк та О.А. Шомпол про те, що «...війна, яка триває на території України, засвідчила: закони мирного часу під час збройного конфлікту не працюють. Водночас війна показала, що ефективність діяльності провідних міжнародних організацій (йдеться про такі міжнародні організації, як ООН, ОБСЄ) у вирішенні світових проблем сьогодні значно знижена, що призводить до посилення суперечностей стосовно розподілу сфер впливу між провідними центрами сили. Ситуація в Україні викрила ще одну проблему – під сумнів ставляться і міжнародні договори та зобов'язання, взяті одними державами стосовно інших. Водночас військова сила залишається важливим чинником у досягненні політико-економічних цілей» [23, с. 145, 146].

Висновок. Відтак, з огляду на викладене вважаємо, що з метою збереження довкілля в прийнятному стані, забезпечення екологічної безпеки та формування передумов для ефективної відбудови України необхідним є:

- дотримання вимог міжнародних актів, спрямованих на охорону довкілля або окремих його компонентів як під час воєнних дій, так і у післявоєнний період;
- чітка фіксація порушень норм чинного законодавства України та міжнародних актів у цій сфері;
- ретельна оцінка завданих збитків та притягнення винних до юридичної відповідальності;

– врахування екологічної складової в документах стратегічного планування та при плануванні діяльності, що підлягає ОВД при проведенні відновлювальних робіт з ліквідації наслідків збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану та у відбудовний період.

Список використаних джерел:

1. Schillinger, J, Özerol, G, Güven-Griemert, Ş, Heldeweg, M. Water in war: Understanding the impacts of armed conflict on water resources and their management. WIREs Water. 2020; 7:e1480. <https://doi.org/10.1002/wat2.1480> (date of application: 28.09.2022).
2. Дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 8–14 вересня 2022 року. URL: <https://mepr.gov.ua/news/39823.html> (дата звернення 28.09.2022).
3. Assessing the environmental impacts of the war in Ukraine. URL: <https://wwfcee.org/news/assessing-the-environmental-impacts-of-the-war-in-ukraine#:~:text=The%20war%20is%20generating%20large,acute%20and%20chronic%20health%20risks> (date of application: 28.09.2022).
4. Цими днями, якщо ви за кордоном, будьте там із прапором України й поширюйте правду про злочини окупантів – звернення Президента Володимира Зеленського. URL: <https://www.president.gov.ua/news/cimi-dnyami-yaksho-vi-za-kordonom-budte-tam-iz-praporom-ukra-77205> (дата звернення 28.09.2022).
5. How has the war impacted Ukraine's environment? URL: <https://www.weforum.org/agenda/2022/07/ukraine-war-environmental-impact/> (date of application: 28.09.2022).
6. Дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 2-8 червня 2022 року. URL: <https://mepr.gov.ua/news/39274.html> (дата звернення 28.09.2022).
7. Influence of Russia's military intrusion on the Chernobyl Exclusion Zone: Results of an independent investigation by Greenpeace International. URL: <https://uwecworkgroup.info/influence-of-russias-military-intrusion-on-the-chernobyl-exclusion-zone-results-of-an-independent-investigation-by-greenpeace-international/> (date of application: 28.09.2022).
8. Декларация Конференции Организации Объединенных Наций по проблемам окружающей человека среды. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml (дата звернення: 28.09.2022).
9. Всемирная хартия природы. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/charter_for_nature.shtml (дата звернення: 28.09.2022).
10. Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml (дата звернення: 28.09.2022).
11. Конвенция о запрещении военного или любого иного враждебного использования средств воздействия на природную среду URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/hostenv.shtml (дата звернення: 28.09.2022).
12. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 28.09.2022).
13. Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_182 (дата звернення: 28.09.2022).
14. Діяльність ООН щодо охорони навколишнього середовища в районах, вражених збройним конфліктом: перспективи для України. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/diyal%60nist%60-oon-shchodo-okhorony-navkolyshn%60ogo-seredovyshcha-v-rayonakh-vrazhenykh-zbroynym-konflik/ (дата звернення: 28.09.2022).
15. Международный день предотвращения эксплуатации окружающей среды во время войны и вооруженных конфликтов 6 ноября. URL: <https://www.un.org/ru/observances/environment-in-war-protection-day> (дата звернення: 28.09.2022).
16. ООН посилить діяльність із захисту довкілля у зонах збройних конфліктів та протидіятиме забрудненню навколишнього середовища внаслідок тероризму. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/oon-posilit-diyalnist-iz-zahistu-dovkillya-u-zonah-zbrojnih-konfliktiv-ta-protidiyatime-zabrudnennyu-navkolishnogo-seredovisha-vnaslidok-terorizmu> (дата звернення: 28.09.2022).

17. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#n13> (дата звернення: 28.09.2022).
18. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28 лютого 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення: 28.09.2022).
19. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: постанова КМУ від 20 березня 2022 р. № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#n12> (дата звернення: 28.09.2022).
20. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 5 лютого 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#n369> (дата звернення: 28.09.2022).
21. Про стратегічну екологічну оцінку: Закон України від 20 березня 2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19> (дата звернення: 28.09.2022).
22. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23 травня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text> (дата звернення: 28.09.2022).
23. Балюк Г.І., Шомпол О.А. Національні та міжнародно-правові проблеми регулювання охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки під час збройних конфліктів. *Адміністративне право і процес*. № 2(12). 2015. С. 143–160. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/apip/apip_2015_12.pdf (дата звернення: 28.09.2022).